

معلم حبیب آبادی، مورخ گمنام

رضا حمیدی

عضو حلقه علمی تاریخ اسلام
دانش آموخته دوره عالی تاریخ اسلام

چکیده: محمدعلی معلم حبیب آبادی از جمله تاریخ نگاران گمنام قرن چهاردهم به شمار می آید. تخصص اصلی وی علاوه بر تدریس سطوح مقدمات حوزه، شرح حال نگاری است. آثار او به سه بخش تقسیم می شوند؛ ۱. حاشیه ها، ۲. فهرست ها، ۳. تألیفات مستقل. از وی آثاری چند بر جای مانده است که مهم ترین آنها «مکارم الآثار» نام دارد.

واژگان کلیدی: شرح حال نگاری، ادبیات عرب، حاشیه نگاری، فهرست نگاری، دانش رجال، معلم حبیب آبادی.

زندگی نامه

میرزا محمدعلی بن زین العابدین مشهور به **معلم حبیب آبادی** به سال ۱۳۰۸ هـ. ق در روستای حبیب آباد از توابع برخوار اصفهان^۱ چشم به جهان گشود. وی در خاندانی

۱. (بخش برخوار، در شمال اصفهان و غرب کوهپایه واقع است. این منطقه به صورت دشت مسطحی در مجاورت ناحیه بیابانی اردستان و زواره قرار دارد. برخوار دارای ۶ شهر و ۲۲ روستا است و حبیب آباد یکی از شهرهای مهم این منطقه است. این شهر در هجده کیلومتری اصفهان و در مسیر راه اصفهان به اردستان و زواره، با آب و هوایی نیمه صحرائی، بر دشتی نسبتاً هموار آرمیده است. شهرت این شهر بدان جهت است که برخی از اهل علم و ادیبان و فرزندان آن برخاسته اند). گروهی از نویسندگان، جغرافیای کامل ایران، ج ۱، ص ۳۱۷، اصفهان، دکتر لطف الله هنرفر، ص ۵۳.

نیکوسرشت، دوران کودکی را سپری کرد. مادر باتقوای او، محمدعلی را به دور از هرگونه آلودگی، پرورش داد و گل وجودش را در بوستان فضیلت، شکوفا ساخت. صفای پدر و مادر و خلوص آنان در مسیر زندگی و تربیت نیکوی فرزندان، روح و روان این طفل را آن چنان طراوت بخشید که از همان سنین خردسالی نشانه‌های نبوغ، فراست و قدرت فوق‌العاده فهم و فراگیری علم در نهادش هویدا بود. در این منطقه، خاندانی زندگی می‌کردند که اگر چه در دانش شهرتی نداشتند؛ اما از نظر درستکاری و راستی، زبانزد خاص و عام بودند. زین‌العابدین یکی از افراد این طایفه بود که از راه کشاورزی، روزگار می‌گذرانید. تلاش او برای رعایت موازین شرعی و پرهیزگاری، از چشم مشتاقان فضیلت پوشیده نبود.^۱

حیات علمی استاد میرزا محمدعلی (معلم حبیب آبادی)

میرزا محمدعلی که هیچ یک از اجدادش اهل علم نبودند، در هفت سالگی به مکتب رفت و در زمانی کوتاه مقدمات علوم دینی و ادبی را فراگرفت و جان را با تلاوت قرآن مأنوس ساخت و بر هم‌درسان خود پیشی گرفت. وی هفت سال (سال ۱۳۲۲ هـ. ق) ترک تحصیل کرده و به امور متفرقه پرداخت. پس از آن در اثر معاشرت و مجالست با برخی علما و فضلا در اصفهان و دیگر شهرها و مکاتبه با آنها متون ادبی، نجوم و ... را فراگرفت. او در سال ۱۳۲۴ هـ. ق با تخلص (معلم) سرودن شعر را آغاز کرد و معلم را نام خانوادگی خویش نیز قرار داد.^۲ معلم تحصیلات خود را در حبیب‌آباد و شهر اصفهان به انجام رساند. ایشان در شهر اصفهان با مدرسان، عالمان و ادیبان مشهور، ارتباط داشت و از پنج نفر از علمای صاحب نام یعنی حاجی میرزا محمدتقی فرزند عبدالرزاق، حاج شیخ محمدباقر بیرجندی، آخوند ملا محمدحسین فشارکی، حاج شیخ آقابزرگ تهرانی و آیت‌الله حاج میرزا محمدرضا کرباسی اجازه روایی دریافت کرد.^۳ پس از آن در زادگاه خود ساکن و به دلیل معلوماتی که در علوم دینی کسب کرده بود، مرجع امور شرعی شد.^۴ او ادامه کار تحقیق و تألیف را تنها با اقامت در شهر اصفهان ممکن یافت. به همین دلیل به اصفهان رفت و از آن پس بخشی از اوقات روزانه را صرف تدریس

۱. جمعی از پژوهشگران حوزه علمی، گلشن ابرار، ج ۴، ص ۴۸۳.

۲. محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، زندگی‌نامه خودنوشت، ص ۱۰۴۷.

۳. محمدعلی روضاتی، زندگانی آیت‌الله چهارسوقی، مجله وحید، سال ۱۳۲۲، صص ۵۹ و ۱۴۸.

۴. همان، ص ۱۴۴.

ادبیات عرب در مدرسه کاسه‌گران^۱ و بخشی را صرف مطالعه و پی‌جویی‌های علمی در کتابخانه شهرداری اصفهان نمود.^۲

حاصل این سال‌های پربرکت، پرورش شاگردانی است که بسیاری از آنها از جمله دانشمندان و فاضلان معاصر به شمار می‌روند. شاگردانی که هیچ‌گاه دقت نظر استاد مغنی‌اللیب و سیوطی خود را فراموش نخواهند کرد.^۳ از جمله آثار علمی دیگر معلم حبیب‌آبادی، بیش از پنجاه عنوان کتاب است که در مجلدات بسیار و در قالب‌های گوناگون نگارش یافته‌اند. موضوع این کتاب‌ها عمدتاً در زمینه شرح حال و تراجم رجال است و تنها بخش کوچکی از آنها به چاپ رسیده است.

نتیجه‌پر توافشانی علمی معلم، عالمان و ادیبان وارسته‌ای چون: آیت‌الله حاج شیخ عباسعلی ادیب (۱۳۱۵-۱۴۱۲ق)^۴، آیت‌الله حاج سید حسن فقیه امامی از مفاخر حوزه علمیه و جامعه روحانیت اصفهان (۱۳۵۴ق)^۵، آیت‌الله حاج سید احمد فقیه امامی (۱۳۵۲-۱۴۱۴ق)، استاد سید جلال‌الدین همایی (۱۲۷۸-۱۳۵۹ق)، شیخ محمدباقر ساعدی نویسنده، مترجم و پژوهش‌گر معاصر خراسانی، آیت‌الله سید محمدعلی روضاتی^۶، حسین عمادزاده، استاد فضل‌الله ضیاء نور (۱۲۹۹ش)^۷، و ... .

مراتب و مقامات علمی و ادبی

معلم حبیب‌آبادی از ۲۰ سالگی (سال ۱۳۲۸ق) تحقیق و نگارش را آغاز کرد. او بیش از ده هزار صفحه مطلب مستند نوشت. چنین تلاشی، دشواری‌های توان‌فرسایی به همراه داشت.^۸ او در تدوین آثار خود جدیت فوق‌العاده‌ای داشت و همواره می‌کوشید تا آثاری درست و مستند به یادگار بگذارد. وی نوشته‌های خود را همواره اصلاح می‌کرد و این شیوه را تا پایان عمر ادامه داد. در نوشتن شرح حال افراد تعصب نداشت و حریم سخن را کاملاً رعایت می‌کرد. معلم مهم‌ترین مددکار در تصحیح و تهیه غلط‌نامه‌های

۱. همان، ص ۲۲۴.

۲. محمد باقر موسوی خوانساری، شرح روضات الجنات، ص ۳۵۲.

۳. محمدعلی روضاتی، جامع‌الأنساب، ج ۱، صص ۱۸۶-۱۸۸.

۴. مهدی فرقانی، شرح زندگانی آیت‌الله ادیب، ص ۳.

۵. جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه، گلشن ابرار، ج ۴، ص ۴۹۱.

۶. محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، ذیل حوادث سال ۱۲۶۵ق.

۷. همان.

۸. بدرالدین کتابی، مجموعه مقالات، ص ۳۳۹.

کتاب الذریعه بود. برای این کار جزوات چاپ شده کتاب را برای وی می‌فرستادند و او غلط‌ها را مشخص می‌کرد.^۱ او دانشوری بود که قلم و بیانش در تربیت و رشد فکری و علمی افراد تأثیر بسزایی داشت. کمتر اتفاق می‌افتاد نکته‌ای بگوید یا بنویسد که خالی از تذکرات اخلاقی و ادبی باشد. او به کمک خداوند و تحمل سختی‌های بسیار در رشته‌های رجال، ادب، نجوم و شعر صاحب‌نظر شده بود، به‌ویژه در فن رجال و نوشتن شرح‌حال دانشوران عرصه عرفان، اصول و ادب دست‌توانایی داشت و در این زمینه مورد وثوق صاحب‌نظران این دانش‌ها قرار گرفت. از این‌رو، بزرگان و اساتید برجسته حوزه اصفهان، تتبع او را در نگارش ابعاد علمی و فکری بزرگان معرفت و فضیلت، مورد ستایش و تحسین قرار داده‌اند. معلم در مدرسه کاسه‌گران نزدیک مسجد جامع اصفهان، کتاب‌هایی چون البهجة المرضیة و مغنی اللیب را تدریس می‌نمود. او در تحقیق مطالب این دو منبع درسی، نهایت دقت و حسن سلیقه را به کار می‌برد و آنچه از شروح و حواشی این دو کتاب در دسترس داشت، مورد مطالعه و بررسی قرار می‌داد؛ برای مثال، شرح شواهد المغنی سیوطی را که از کتاب‌های ادبی و تاریخی ارزنده است، به طور کامل بررسی نمود و حاشیه‌های مفیدی بر آن نگاشت و آنچه را برای خواننده این کتاب سودمند تشخیص داده، یادآور شده است.^۲

وی در تدریس، ویژگی‌های بارزی داشت که برخی از آنها عبارتند از:

- * رعایت ادب؛ او بسیار مؤدب می‌نشست و هرگز مشاهده نگردید که در وضع نشستن او تغییری حاصل شود.
- * نظم و انضباط؛ زمان درس و نظم در کار را رعایت می‌کرد و در آغاز نمودن و پایان دادن درس، دقیقه‌ای تأخیر نمی‌کرد.
- * تقید در تفهیم درس؛ در تدریس کتاب سیوطی روش خاصی داشت؛ نخست با کمال صبر و متانت اشعار ألفیة ابن مالک را تجزیه و ترکیب می‌نمود؛ سپس به آرامی، مطالب کتاب را توضیح می‌داد و آنها را با عبارات کتاب تطبیق می‌نمود. امکان نداشت کوچک‌ترین و جزئی‌ترین مطلبی را مبهم، یا ناگفته رها کند.
- * اطلاعات بالای شعری؛ شعر عربی و شاعران عرب را خوب می‌شناخت. از این‌رو، اشعاری که در کتاب به عنوان شاهد مثال ذکر شده بود را پس از تجزیه و ترکیب به تفصیل شرح می‌داد و ریشه لغات به کار رفته در سروده‌ها را به طور دقیق بررسی

۱. محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۸۱.

۲. محمدعلی روضاتی، زندگانی آیت‌الله چهارسوقی، ص ۱۴۴.

می نمود و شاعر را با تمامی خصوصیات معرفی می کرد.

* بزرگداشت عالمان؛ برای شخصیت‌های علمی و ادبی که به مناسبت، نامشان در کتاب مورد تدریس آمده بود، احترام ویژه‌ای قائل بود و از آنان به بزرگی و عظمت یاد می کرد و شرح حال و توانایی‌های علمی این مشاهیر را کاملاً بیان می کرد.

* آشنایی با قرآن؛ تفسیر قرآن را خوب می دانست و هنگام تدریس، آیات مورد بحث را به گونه‌ای ترجمه و تفسیر می نمود که طلاب را از مراجعه به منابع دیگر برای فهم آیات بی نیاز می کرد.

* معنویت؛ حالات معنوی و وارستگی وی در هنگام تدریس به کلاس درس، جاذبه و معنویت خاصی می بخشید!

تالیفات معلم

معلم حبیب آبادی با وجود آشنایی با رشته‌هایی همچون فقه، اصول، حدیث و تفسیر به تدریس ادبیات روی آورد و به رغم اجازه‌های روایتی که از علمای عصر خود کسب کرده بود و طبع روانی که در سرودن شعر داشت، بیشتر به شناخت سلسله نسب فرزندان امامان معصوم علیهم‌السلام و نگارش سرگذشت مردان نامی همت گمارد. آثار این عالم فرزانه را می توان به سه بخش حواشی، فهرست‌ها و تالیفات مستقل تقسیم کرد:

الف. حواشی

حاشیه بر کتاب‌های ارشاد المسلمین، أحسن الودیعه، أمل الآمل، تاریخ اصفهان، تحریر اقلیدس، تذکره القبور، ترجمه احوال شیخ بهایی، ترجمه احوال آقا حسین خوانساری، توضیح البیان، جبر و مقابله، حزن المؤمنین، انساب ملاحیدر علی مجلسی، وفق اعداد، روضات الجنات، شرح شواهد المغنی، شمس التواریخ، فارسنامه نصری، فضل القضاء، قصص العلماء، کشف الحجاب، لؤلؤة البحرين، المآثر و الآثار، مستدرک الوسائل، منتخب التواریخ و ...

این آثار جدای حاشیه‌هایی است که معلم حبیب آبادی بر کتاب‌ها و تالیفات خود نگاشته است.

۱. محمدعلی معلم حبیب آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۶۰.

ب. فهرست‌ها

معلم به سبب ذهن فعال و پوینده‌اش فهرست‌های بسیاری را فراهم آورده است و کتاب‌های مورد بررسی و مطالعه خود را بدون نمایه‌های لازم رها نکرده است. فهرست نگارش‌ها و نام استادان و مشایخ اجازات خود، فهرست کتاب‌های کتابخانه شخصی و فهرست اسماء اشعریین و فهرست کتاب‌های المآثر و الآثار و روضات الجنات و مجالس المؤمنین از جمله این فهرست‌هاست.

ج. تألیفات مستقل

احوال چهار نفر از علمای مسجدشاهی، احوال شیخ الاسلام‌های اصفهان، احوال شیخ محمدرضا نجفی، مختصرالتواریخ، مراسلات علمی، مقالات علمی در اعیان دوره مشروطه، مقامات معنوی در اعیان دوره پهلوی، مکمل الأفهام در ذکر فضایل ایام، رشحات السمائی در احوال شیخ بهایی، عراضة الأخوان، کشف الخیبة عن مقبرة الزینبیه، لثالی البحور در توقیعات ایام شهرور، اربعین و ...

به جز موارد یادشده که از آن میان تنها کتاب کشف الخیبة به چاپ رسیده است، وی کتاب سترگی را فراهم آورده که نام مکارم الآثار بر آن نهاده است. نگارش مکارم الآثار به علت دقت بسیار مؤلف و تفصیل‌های بسیار او به‌ویژه در زمینه ذکر و تشخیص انساب صاحبان ترجمه تا نسل‌های اولیه و تداخل مدخل‌ها و عناوین، به صورت کامل به انجام نرسید و مؤلف که خود را در سنین کهولت می‌دید، پیش از تکمیل مکارم الآثار به نگارش کتابی دیگر با نام مختصر المکارم روی آورد. زمان مورد توجه در این کتاب قرن‌های سیزده و چهارده هجری است و مدخل‌ها نیز به دانشمندان و حکما و عرفا محدود شده‌اند. کتاب حاضر که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین اثر نگارشی معلم به شمار می‌رود، دستخوش حادثه‌ای نیکو شد و آن حادثه، افزون شدن تعلیقات و تکمیلات یکی از فقها و نسخه‌شناسان و تراجم‌نگاران بزرگ معاصر در ذیل عناوین آن بود. آیت‌الله سید محمدعلی روضاتی از همکاران و همراهان مؤلف بود که همواره وی را بر این نگارش‌ها تشویق می‌کرد و نیازهای تحقیق او را فراهم می‌کرد. آیت‌الله روضاتی پیش از رحلت معلم نخستین جلد کتاب را با تصحیحات و تحقیقات شگرف خود به سال ۱۳۳۷ به چاپ رساند.

مکارم الآثار: معلم در کنار بررسی‌های گوناگون خود، سال‌ها به فکر تألیف کتابی

درباره شرح حال بزرگان بود و برای آن مطالبی را گردآوری می‌کرد. گاه این مطالب را که در حقیقت مدخل‌های آن کتاب به حساب می‌روند، به صورت مقاله ارائه کرده است.

مکارم‌الآثار معلم حبیب‌آبادی - طاب‌نراه - از واپسین حلقه‌های سلسله تراجم‌نگاری مدرسی است؛ یادگار فرهنگی که نویسندگی در آن بیش از معانی و بیان و طبع روان و دانش و ادب درس، در گرو دانایی و ادب نفس و بینش متعالی و متعهد است و معلم حبیب‌آبادی از نخبگان آن فرهنگ به شمار می‌رود. مرحوم روضاتی می‌گوید: وی فردی دین‌مدار، عفیف، متأدب و غیور بود و به قول شیخ اجل: «شب خیز و موع زهد و پرهیز».

کتاب، با شرح تولد میرزا محمدحسین عماد‌الکتاب قزوینی آغاز شده و با بیان تولد مهدی، شاعر دولت‌آبادی پایان یافته است. مرحوم معلم، گاه در ضمن بیان تراجم احوال، فوائد و مطالبی را آورده است که از حیث بسط و قابلیت استقلال، می‌توان آنها را مقالات استطرادی مکارم‌الآثار قلمداد کرد. وی در نگارش تراجم مختلف، گاه به آشنایی و آمدوشده‌هایش با صاحب‌عنوان اشاره می‌کند که برای شناخت بهتر و بیشتر فرد، اطلاعات خوبی به شمار می‌روند. این آشنایی‌ها منابع شفاهی و کتبی مهمی را برای تراجم‌نگاری در اختیار او قرار داده است.

در این میان پارسایی و امانت‌داری علمی معلم ستودنی است. او حتی در ارجاع به مرجع و منبع چاپ نشده و یادداشت‌وار نیز نهایت دقت را به خرج می‌داد. استاد همایی نوشته‌های خود را در اختیار آن مرحوم قرار می‌داد. بی‌شک چنین سماحت‌ها و دانش‌پروری‌ها، پیدایی بسیاری از آثار سترگ علمی را باعث شده است. مطالعه سیره محققان و نویسندگان بزرگ نشان می‌دهد که هم خود از این گونه سماحت‌ها و کرامت‌ها برخوردار بوده‌اند و هم در برخوردار کردن دیگران بسیار موفق بوده‌اند.

تحقیق و آماده‌سازی متن مکارم‌الآثار با دقت و احتیاط بسیار انجام گردیده است که در میان آثار همانند ستودنی است. محقق محترم کتاب، به هیچ روی - نه به عنوان هم‌زمانی با مؤلف و نه به بهانه معاشرت و همراهی و مخالطت با او - در متن کتاب تصرف نکرده و اشتباهات یا ناتمامی‌های مکارم‌الآثار را محملی برای تغییر و تبدیل آن نساخته است.

یکی از مواضع متفاوت در دین‌شناسی وی نگرش و داوری ایشان در باب اهل سلوک صوفیانه (تصوف خانقاهی و صوفیان اهل خرقة و فرقه به نحو اخص) است. مرحوم معلم

به این طائفه حسن ظنی دارد و فی‌الجمله سلوک و عبادت ایشان را به دیده تحسین می‌نگرد و با تعبیر تمجیدآمیز از ایشان یاد می‌کند. ایشان طرفداری از استبداد را ضد مشروطه‌طلبی می‌داند و مشروطه‌طلبی و آزادی‌خواهی را با هم مساوی می‌داند. در این اثر محقق ارجمند همچون مؤلف در نقل و تحقیق شرح حال‌ها رعایت حرمت دانشوران دین را کرده است، به ویژه در رد و نقدها می‌کوشد چنین حرمت‌هایی را پاس دارد. تعلیقات مکارم الآثار از این حیث بر قاعده مختار قدماست و محقق هیچ نکوشیده تا احوال و احساسات خود را از خواننده پوشیده بدارد و گام‌های عاطفی سلوک علمی‌اش را از دیده قلم نهان سازد.

نتیجه

در روزگاری که دانش تراجم رجال، قرین انفعال گردیده بود، نشر دفتر هشتم مکارم الآثار را باید - به حق - رخدادی بزرگ قلمداد کرد و از اینکه در این عصر پرشتاب، هنوز کسانی یافت می‌شوند که با روش قدما کارهای بزرگی انجام می‌دهند و در تفصیل و اجمال، اصول را رعایت می‌کنند، باید خوشحال بود. شادروان معلم حبیب‌آبادی، اقبالی بلند و بختی مساعد داشت که برخلاف امثال این بزرگان که به تعبیر خود آن مرحوم به جفای رفقا و عقوق اصفیاء دچار می‌شوند، نه تنها عزیزانه زیست، بلکه ثمره تلاش و ژرف‌کاوی سالیان عمر خود را نیز به یاری دوستی عزیز و حق‌شناس، مجال بروز و ظهور داد. مکارم الآثار ثمره این تلاش‌هاست و آن دوست شفیق، علامه روضاتی، محقق و تکمیل‌کننده مکارم است.

منابع

۱. جمعی از پژوهشگران حوزه علمیة قم، گلشن ابرار، ۸ مجلد، معروف، چاپ سوم، قم، ۱۳۸۵.
۲. روضاتی، محمدعلی، جامع الأنساب، اصفهان و تهران، ۱۳۷۵.
۳. روضاتی، محمدعلی، زندگانی آیت‌الله چهارسوقی، کتابفروشی تأیید، اصفهان، ۱۳۲۲.
۴. شاملونی، حبیب‌الله، جغرافیای کامل ایران، بنیاد، تهران، ۱۳۶۷.
۵. فرقانی، مهدی، هفته‌نامه اصفهان، شرح زندگانی آیت‌الله ادیب، شماره ۱۳، ۱۰ خرداد ۱۳۷۲.
۶. کتابی، بدرالدین، مجموعه مقالات، نوین، تهران، ۱۳۶۸.
۷. محمدعلی (معلم حبیب‌آبادی)، مکارم الآثار، کمال، چاپ دوم، اصفهان، ۱۳۶۲.
۸. الموسوی الخوانساری الاصفهانی، محمدباقر، روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات، اصفهان، ۱۳۴۱.